

ובשנה השביעית

שנת השמיטה
בהתיישבות החקלאית היהודית
בארץ ישראל

כרך א'
מזמן הכיבוש העות'מאני
ועד שלהי שנת תרמ"ט

בועז הוטרר

מכון הר ברכה
ישראל תשע"ח

עריכה: מאור הורוביץ

הוצאת מכון הר ברכה

כל הזכויות שמורות

ניתן להעתיק קטעים מהספר שלא למטרות מסחריות

ספר זה יצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות

מספר טלפון: 02-9709588 כתובת דוא"ל: sefer@yhb.org.il

תוכן עניינים

1	פתח דבר.....
5	שער ראשון : יסודות ותקדימים
5	הקדמה
9	פרק ראשון : חקלאות ושמיטה במאות ה-16-18
21	סיכום
23	שער שני : תמורות ותקוות - שמיטות ת"ר-תרכ"ח
23	פרק שני : האוכלוסייה היהודית במאה ה-19 - היבטים חברתיים וכלכליים
40	סיכום
43	שער שלישי : ניצני התיישבות וסוגיית השמיטה - שמיטות תרל"ה-תרמ"ב.....
43	הקדמה
43	פרק שלישי : תמורות בארץ ישראל בשליש האחרון של המאה ה-19
51	פרק רביעי : שמיטת תרל"ה
51	שאלת השמיטה באדמות בגליל
55	מקוה ישראל ושאלת השמיטה
75	שאלת המסחר באתרוגי שביעית
80	פרק חמישי : שמיטת תרמ"ב.....
80	גיא אוני
84	פתח תקוה
99	מקוה ישראל
103	פרק ששי : ההגירה ממזרח אירופה ושאלת השמיטה
121	שאלת המסחר באתרוגי שביעית
129	סיכום
133	שער רביעי : צמיחת המושבות - תרמ"ב-תרמ"ח.....
133	הקדמה
133	פרק שביעי : ראשיתן של המושבות החדשות והתפתחותן
134	תוכניות ההתיישבות וראשית צעדיהן
141	אגודת חובבי ציון

145	הברון בנימין אדמונד רוטשילד
149	משטר הפקידות והשלכותיו
154	התפתחויות כלכליות ומשקיות - משק המטעים
168	סיכום הפעילות החקלאית ערב השמיטה
173	פרק שמיני: היישוב האשכנזי בירושלים והמושבות
173	הנהגת היישוב האשכנזי בירושלים
175	מצבו הכלכלי של היישוב האשכנזי בירושלים
180	יחסי היישוב האשכנזי בירושלים והמושבות
190	פרק תשיעי: סוגיית שמירת המצוות במושבות
191	היחס למושבות בעיתונות הירושלמית
195	ועידת חובבי ציון השנייה והשלכותיה
197	פולמוס גדרה
202	פולמוס זכרון יעקב
208	סוגיית החינוך במושבות
221	שער חמישי: הדיונים לקראת שמיטת תרמ"ט וגיבוש היתרי העבודה בשביעית
221	הקדמה
224	פרק עשירי: הסוגייה החקלאית-הכלכלית
231	פרק אחד עשר: גיבושם של היתרי העבודה בשביעית
267	פרק שנים עשר: פרסום היתרי העבודה והתגובות אליהם
289	שער ששי: המושבות בשמיטת תרמ"ט
289	הקדמה
301	פרק שלושה עשר: פתח תקוה
301	התשתית היישובית-הכלכלית
316	סוגיית השמיטה
347	סיכום
348	פרק ארבעה עשר: מזכרת בתיה (עקרון)
348	התשתית היישובית-הכלכלית
357	סוגיית השמיטה

372	סיכום
374	פרק חמשה עשר : גדרה
374	התשתית היישובית-הכלכלית
381	סוגיית השמיטה
393	סיכום
394	פרק ששה עשר : ראשון לציון
394	התשתית היישובית והכלכלית
398	סוגיית השמיטה
411	סיכום
412	פרק שבעה עשר : קסטינה
416	פרק שמונה עשר : ראש פנה
422	פרק תשעה עשר : זכרון יעקב
430	פרק עשרים : יסוד המעלה
436	פרק עשרים ואחד : ישובים חקלאיים נוספים
436	ואדי-חנין (נחלת ראובן)
438	גינת דוד בסומייל
439	מקוה ישראל
443	סיכום
450	נספחים
451	נספח 1 : "שאלה גדולה שאילנא קמאי" - פתח תקוה בשנת השמיטה תרמ"ב
479	נספח 2 : מכתב מאת דוד יודילוביץ לאליעזר בן-יהודה - שלהי ניסן תרמ"ח
486	נספח 3 : מכתב מאת הרב אהרן אורלנסקי מפתח תקוה לרב שמואל סלנט - כ"ז בניסן תרמ"ח
492	נספח 4 : מכתב מאת ר' יעקב בכרך מביאליסטוק לרב אהרן אורלנסקי מפתח תקוה - ה' באייר תרמ"ח
497	נספח 5 : מכתבי איכרים מפתח תקוה - חורף תרמ"ט
506	נספח 6 : ההתיישבות החקלאית היהודית בפקיעין
511	ביבליוגרפיה

פתח דבר

לפני כ-150 שנה, לאחר דורות רבים של ניתוק, שבה החקלאות להוות מרכיב משמעותי בהתיישבות היהודית בארץ ישראל. אתגרים רבים עמדו בפני ההתיישבות החקלאית היהודית החדשה מראשיתה, ובתוכם, גם סוגיית השביעית. לסוגייה זו היבטים הלכתיים, היסטוריים, כלכליים וחברתיים מורכבים.

ספרים ומאמרים רבים וחשובים נכתבו על היבטים שונים של סוגייה זו. אבקש לציין במיוחד את מאמריו המפורטים והמאירים של הרב איתם הנקין הי"ד, שנרצח יחד עם רעייתו נעמה הי"ד, בחג הסוכות תשע"ו, בהם דן בבקלאות ובבהירות בהיבטים שונים ומורכבים של סוגייה זו. במותם חשתי אובדן אישי, נוסף לאבל הכללי שהקיף את בית ישראל, על השריפה אשר שרף ה'.

למרות היבול הספרותי הרב, דומה שהיבט מרכזי לא נדון בצורה מפורטת ומבוררת בספרות העוסקת בסוגייה זו, והוא המצב החקלאי והכלכלי המורכב של היישוב שעמד בבסיס 'פולמוסי השמיטה'. ההתייחסות להיבט זה בספרות העוסקת בפולמוסי השמיטה היא לעתים כללית ומעורפלת, תוצאה של נטיות לב והשערות ולרוב לא נדונה על סמך נתונים וניתוחים מפורטים. גם בסוגיות שנדונו בעבר, חלקן בהרחבה, יש מקום לדון מחדש, לאור גילויים של מקורות ראשוניים רבים, חלקם שלא פורסמו כלל, חלקם שהתפרסמו רק בשנים האחרונות או שהנגישות אליהם לא הייתה קלה.

הורתו של ספר זה בפסח שנת השמיטה תשע"ה. בשיחה עם הרב אליעזר מלמד שליט"א, ראש הישיבה ורב היישוב הר ברכה, הרב השיח באזני על חוסר הבהירות בדבר המציאות הכלכלית-חקלאית של ההתיישבות, שעמדה ברקע פולמוסי השמיטה, בשנות השמיטה הראשונות להתיישבות החדשה בארץ, וביקשני לחקור נושא זה ולכתוב עליו במסגרת עבודתי כחוקר במכון התורני של הישיבה.

עד מהרה שקעתי בעולמה המופלא של ההתיישבות היהודית המתחדשת בארץ ישראל, על אורותיה וצלליה, פעיליה ומתנגדיה, כישלונותיה והצלחותיה, והתחוור לי שהניסיון להציג תמונה כוללת ומפורטת בנושא זה כרוך בעיון מתמשך בנושאים ובפרטים רבים ומגוונים.

פרי ראשון מעמל זה הוא הכרך הנמצא לפניכם, הראשון בסדרה, בו נעשה ניסיון לעסוק במכלול הסוגיות הנוגעות לשנות השמיטה הראשונות של ההתיישבות החקלאית היהודית החדשה בארץ ישראל, בצורה מפורטת.

שמו של החיבור, 'ובשנה השביעית', מכוון במפורש לאחת הפרשיות המרכזיות בתורה העוסקות בשביעית ובמצוותיה, הפותחת בפסוק: "וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שָׁבַת שְׂבָתוֹן

יְהִי לְאָרֶץ שְׁבֵת לָהּ שָׁדֶךְ לֹא תִזְרַע וְכַרְמָךְ לֹא תִזְמַר (ויקרא כה, ד). אולם הוא גם רומז לשנת תרמ"ט, שהייתה השנה השביעית מאז שהחלה להתקיים בארץ התיישבות חקלאית יהודית משמעותית ברת־קיימא, ואשר עוררה את 'פולמוס השמיטה' הבולט הראשון.

חובה נעימה לי להודות למי שסייעו בידי במלאכת הוצאת כרך זה.

בראש ובראשונה, לרב אליעזר מלמד שליט"א, ראש הישיבה ורב היישוב הר ברכה, שיוזם הוצאת ספר זה, עודדני וזרזני לעסוק בו.

לידידי היקרים במכון המחקר של הר ברכה. ראש המכון, הרב מאור קיים, שסייע רבות בהוצאת הספר לאור; הרב מאור הלוי הורוביץ שעמל רבות וכישרון רב בהגהת הספר ובעריכתו, ור' חיים ויסמן, שקרא את רוב הספר והעיר הערות חשובות ומשמעותיות.

למנהל הישיבה, ר' יעקב וינברגר, ולמנהל מכון הספרים, יוני בוזגלו, על סיועם הרב, ולפרדות ליברמן על עיצוב הכריכה הנאה של הספר.

לעובדי הספריות והארכיונים השונים בהם נעזרתי, ואבקש לציין במיוחד את עזרתם הרבה ומאירת הפנים של נוני ירון, אחראית על אוספים מיוחדים בארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני; לירון גורפינקל, מנהלת הארכיון לתולדות זכרון יעקב, וליהושפט פופ מנהל הארכיון לתולדות ראש פנה ע"ש אברהם בלום.

תודה מיוחדת הנני חב לידידי וקרובי היקר, עו"ד ר' משה אריאל פוס, עמו דנתי רבות ביום ובליל, בנושאים רבים הנידונים בספר ובפרט במקורות עלומים שיגע ומצא.

ואחרונים חביבים, לאשתי היקרה, מיכל, ולילדינו היקרים, שאהבתם ותמיכתם סייעו בידי ללא שיעור.

תהא משכורתם שלמה מאת אדון כל המעשים.

ספר זה יוצא לאור לעילוי נשמת אבי מורי ר' אליהו הוטרר ז"ל.

אבא, בן בכור להוריו, נולד בכ"ג באייר תש"ד כפליט במחנה פליטים בלזאן שבשווייץ, לאחר שהוריו הצליחו לברוח מציפורני הנאצים ועזריהם ימ"ש ולנוס ממקום מגוריהם בבלגיה לצרפת ומשם לשווייץ. ילדותו של אבא עברה עליו בקהילה היהודית באנטוורפן שבבלגיה. אבא ניחן בכישרון לימודי רב, התבלט בבתי הספר הדתי והכללי בהם למד, ובלמודי הקודש מחוץ לבית הספר. בגיל תשע-עשרה החליט אבא ללמוד שנה בארץ, בשיבת 'כרם ביבנה'. שנה זו התמשכה לחמש שנים, בהם למד גם לימודי רבנות והוסמך כרב. את ביתו בנה בארץ, יחד עם אמא תיבדל לחיים טובים וארוכים. לתקופה

של שנתיים וחצי שימש אבא כרב הקהילה היהודית ברוטרדם שבהולנד ועם חזרת המשפחה ארצה עסק אבא בתפקידי הוראה ואחר כך כמדריך טיולים, ברחבי הארץ.

אבא ניחן בחכמה, בפיקחות, בידע רב, בסקרנות, ובחוש הומור יוצא־דופן. חדר העבודה שלו, ובו ספרייתו העשירה, בה שכנו ספרי פרשנות והלכה קלאסיים, חידושי ראשונים ואחרונים, ספרי שו"ת והגות יהודית, לצד ספרות כללית, מחקרית והיסטורית, ליווה אותי מיילדות.

החלטותיו של אבא לעלות לארץ ישראל, להשתלם כבן־ישיבה ולקבוע עם אמא את ביתם בשומרון, ליוו ומלווים אותי בכל צעד ושעל.

אבא נפטר בכ"ד בסיון, בשנת השמיטה תשע"ה, לאחר מחלה קשה, ומנוחתו כבוד באדמת השומרון שכה אהב והיה שותף ביישובה. על מצבתו נכתבו המילים שכה מבטאות את אישיותו: "פ"נ ר' אליהו הוטרר בן שמואל ורבקה ז"ל. אוהב הארץ והתורה, רודף צדק, נאמן לעמו, מסור למשפחתו ושמחת עולם על ראשו".

יהיה ספר זה הוקרה פורתא למה שקיבלתי מאבא והלימוד בו נר לנשמתו האהובה.

בועז הוטרר
אלול תשע"ח